

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ε Κ Τ Ο

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ του κόσμου ανάμεσα στους δυο μεγάλους πολέμους χαρακτηρίζεται από δυο κατηγορίες γεγονότων: από γεγονότα πολύ μεγάλα, και από γεγονότα πολύ μικρά. Τα πολύ μεγάλα σημειώθηκαν στις χώρες όπου μέσ' στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού κράτους οργανώθηκαν και έδρασαν οι ανατρεπτικές δυνάμεις της ήθικης μας ζωής. Τα πολύ μικρά γεγονότα σημειώθηκαν στις δημοκρατίες. Η τελευταία παρατήρηση αναφέρεται ειδικότερα στην Εύρώπη, γιατί στις 'Ηνωμένες Πολιτείες με τον Φραγκλίνο Ρούζβελτ σημειώθηκαν εξελίξεις σοβαρές.

Πνεύματα με καλές προθέσεις βρέθηκαν κάμποσα στην υπεύθυνη ηγεσία των δημοκρατικών χωρών. Ο Μπριάν, ο Μπαρτου και ο Λεόν Μπλουμ στη Γαλλία, ο Ώστεν Τσάμπερλαιν, ο Ράμσεϋ Μάκ - Ντόναλντ και ο Νέβιλ Τσάμπερλαιν στη Μεγάλη Βρετανία, ο Βάλτερ Ράτεναου και ο Στρέζεμαν στη Γερμανία, ο Μπένες στην Τσεχοσλοβακία. Κανένας, όμως, από τους πολιτικούς αυτούς άνδρες — και θα μπορούσαμε να μνημονεύσουμε και άλλους που ή πρόθεσή τους ήταν επίσης καλή — δε μπόρεσε να συνδέσει τ' όνομά του μ' ένα μεγάλο γεγονός. Κ' η Δημοκρατία, την ώρα που είχε αρχίσει να ογκώνεται το φάσμα του ολοκληρωτισμού, είχε ανάγκη από μεγάλα γεγονότα. Ώστόσο, αυτό δεν το κατάλαβε κανένας από τους ηγέτες των ευρωπαϊκών δημοκρατιών. Όσο, μάλιστα, μεγαλύτερα γίνονταν τα γεγονότα που έφερναν την ανατροπή και τον κίνδυνο, τόσο οι άνθρωποι με τις καλές προθέσεις που είχαν την εύθυνη για τη διακυβέρνηση των δημοκρατιών φρόντιζαν να κάνουν πιο μικρά τα γεγο-

νότα τῆς δημοκρατικῆς ζωῆς. Μήπως φαντάζονταν ὅτι ἔτσι γινόταν καὶ πῶς μικρὸς ὁ στόχος; Μήπως φαντάζονταν ὅτι ἡ δημοκρατία γίνεται πῶς ἀπρόσβλητη, ὅταν γίνεται πῶς μικρῆ, πῶς ἀσήμαντη, πῶς ἀδύνατη.

2.—Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μεγάλα (ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ) λάθη τῶν μεγάλων δημοκρατιῶν ὕστερ' ἀπ' τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον ἦταν ἡ ἐγκατάλειψη τῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὴν Ἑλλάδα ἔγινε ὅ,τι δὲν ἔγινε μὲ καμίαν ἄλλη σύμμαχον χώρα. Οἱ ὅροι τῆς εἰρήνης ἦταν γιὰ ὅλους τοὺς συμμάχους, μεγάλους καὶ μικροὺς, ὑπόθεσις καινῆ. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔγινε ἐξαίρεσις. Ἡ ἐπιβολὴ τῶν ὄρων τῆς εἰρήνης πού ἀφοροῦσαν ἄμεσα τὴν Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθῆ ἀπὸ τὴν ἴδια, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο χωρὶς τὴ συνδρομὴ καὶ συμπαράστασις τῶν μεγάλων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἔντονη ἔμμεσθ' ἀντίδρασις τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας. Μόνο ἡ Ἀγγλία ἔδειξε ἀλληλεγγύη μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀλληλεγγύη αὐτὴ ἦταν μονάχα ἠθικῆ. Τὸν πόλεμον — καὶ μάλιστα ὄχι ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀνακωχὴν τοῦ 1918, ἀλλὰ ἀφοῦ πέρασε καιρὸς καὶ ἀνασυγκροτήθηκε στρατιωτικὰ ἡ Τουρκία — ἔπρεπε νὰ τὸν συνεχίσει μόνη τῆς ἡ Ἑλλάς (ἡ Ἑλλάς πού εἶχε ἀρχίσει νὰ πολεμᾷ ἀπὸ τὰ 1912). Καὶ μόνον ὅταν στὸ τέλος τοῦ τραγικοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1922, ἡ Ἑλλάς, πού εἶχε προδοθῆ καὶ ἐξαντληθῆ, ἐλύγισε, σκέφθηκε ἡ Ἀγγλία (καὶ πάλι μόνον ἡ Ἀγγλία) νὰ ἐκδηλώσῃ ἔμπρακτα τὴν ἀλληλεγγύη τῆς. Ἀλλὰ τότε ἦταν πολὺ ἀργά. Ὁ Λούδ Τζώρτζ, ὁ πραγματικὸς φίλος τῆς Ἑλλάδος, πλήρωσε τὴν ἔστω καὶ καθυστερημένη ἀπόφασίν του, πού τὴν πῆρε χωρὶς νὰ συμβουλευθῆ τις κυβερνήσεις τῶν κτήσεων, μὲ τὸν τελεσίδικον χωρισμὸν τοῦ ἀπὸ τὴν πρωθυπουργία. Ὁ Μπόναρ Λόου, μιλώντας στὸν Σφόρτσα, πρόβλεψε ἀπὸ τότε ὅτι ὁ Λούδ Τζώρτζ δὲ μπορούσε πιά νὰ ξαναγίνει πρωθυπουργὸς στὴ ζωὴ του.

Ἡ Ἑλλάς τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν καταστροφὴν τὴν σήκωσε στοὺς ὤμους τῆς μὲ ὑπερηφάνειαν καὶ μὲ μιὰ πρωτόφαντη στὴν ἱστορίαν ἠθικὴν ὀριμότητα. Ἐσωτερικὰ, ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὴν μικρασιατικὴν καταστροφὴν, πέρασε γιὰ λίγο ἀπὸ ἕναν ἐπαναστατικὸν σπασμὸν, πού ἄλλωστε κι' αὐτὸς ἦταν μόνον τεχνητὸς καὶ τὸν προκάλεσαν οἱ μοιραῖες στρατιωτικὲς κλίκες πού ξεπηδοῦν συχνά μὲς' ἀπὸ τις ἡττες, στὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν προβολὴν τῆς ἔδωκε ἡ Ἑλλάς ἕνα μάθημα στὸν κόσμον ὀλόκληρον. Τοῦ ἐπαναστατικοῦ

σπασμού τίμια θύματα ήταν οί πέντε πολιτικοί άνδρες και ό άρχιστράτηγος πού τουφεκίστηκαν. Ό κορυφαίος ανάμεσά τους, ό Δημήτριος Γούναρης, ήταν ταγμένος κι' από τή φύση του — από τό ύπέροχο ήθος του, από τή μεγάλη του άρετή — νά καταταχθεί στους μάρτυρες. Όσο για τό μάθημα πού έδωσε ή Έλλάς στον κόσμο, αυτό βγήκε ως ιστορική πράξη από τή μεγάλη ιστορική διαίσθηση του Έλευθερίου Βενιζέλου. Ό ίδιος πολιτικός πού έμορφοποίησε πρακτικά τήν τάση του Έλληνικού κράτους πρós τή γεωγραφική επέκταση, δίδαξε — όταν ή μοίρα δείχτηκε άνένδοτη — τόν περιορισμό και τή συγκέντρωση. Η ήττημένη Έλλάς, ύπερνικώντας ήθικά τήν ήττα της και κάθε πικρία, συμφιλιώθηκε με τήν Τουρκία. Κανένας δέ σκέφθηκε νά καλλιεργήσει τό αίσθημα για μιá μελλοντική άνταπόδοση. Το Έλληνικό Έθνος, ζώντας χιλιάδες χρόνια σέ διασπορά, αποφάσισε ν' αλλάξει τό νόμο τής ζωής του και νά συγκεντρωθεί. Ό μικρασιατικός Έλληνισμός με ρίζες πανάρχαιες ξεριζώνεται, και πάνω από ένα εκατομμύριο πρόσφυγες, όσοι δηλαδή κατάφεραν νά διασωθούν από τή σφαγή, ήρθαν νά βρουν γή και στέγη στη φτωχή και στενή εύρωπαϊκή Ελλάδα πού και στα βόρεια σύνορά της ή άδικία τών μεγάλων δημοκρατιών τήν έκανε νά συμπτύχθει άφίνοντας απόξω έλληνικά έδάφη. Όλες αυτές τες θυσίες τες έκανε τό Έλληνικό Έθνος με μιá συνειδητή ιστορική προοπτική. "Αν ύστερ' από τό άδικο ξερίζωμά του από τή Μικρά Άσία συντηρούσε τό αίσθημα για μιá μελλοντική άνταπόδοση, θά είχε δημιουργήσει τήν έστία μιáς φοδερά επικίνδυνης για τήν ειρήνη του κόσμου αστάθειας στη νοτιοανατολική Εύρώπη, στην ανατολική λεκάνη τής Μεσογείου. Αφού οί μεγάλες δημοκρατίες δέν άφισαν τό Έλληνικό Έθνος, όπως τόθελε ή φυσική προαιώνια διασπορά του και ή μεγάλη ιστορική του άσκηση, νά γίνει στην ανατολική Μεσόγειο τό ύλικά ισχυρότερο στοιχείο ίσορροπίας και στα Βαλκάνια ή ύλικά ισχυρότερη έγγύηση τής δημοκρατίας και του δυτικού πολιτισμού, αποφάσισε μόνο του τό Έθνος τούτο, συμπιεσμένο έστω ύλικά και γεωγραφικά, ν' ανασυγκροτηθεί ήθικά για νά εκπληρώσει σέ ώρα κινδύνου τήν άποστολή του σέ βαθμό μεγαλύτερο άπ' ό,τι τ' άντικειμενικά ύλικά δεδομένα μπορούσαν νά του έπιτρέψουν. Και τόκανε αυτό στα 1940. Και τό ξανάκανε ύστερ' από τὰ 1946.

3. — Δεύτερο μεγάλο λάθος πού άμέσως ύστερ' από πρώτα

παγκόσμιο πόλεμο ἔκαναν οἱ μεγάλες δυτικές Δημοκρατίες, ἦταν νὰ στείλουν ἐκστρατευτικά σώματα στὴ Ρωσία γιὰ νὰ βοηθήσουν τὰ λευκὰ ἀντεπαναστατικά στρατεύματα κατὰ τῶν μπολσεβίκων. Οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές ἦταν ἀνόητες, ἀνεδαφικές, ἀμελέτητες. Πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς κοινοβουλευτικῆς ρουτίνας — καὶ τέτοιος φάνηκε τὴν ὥρα ἐκείνη κι' αὐτὸς ὁ Κλεμανσώ — πήραν στὸ λαιμὸ τους τὴ Δημοκρατία. Τὴν ἔκαναν νὰ ὑποστῆ μιὰ φοβερὴ μείωση. Δυσὸλόκληρα χρόνια, δυνάμεις ἀριθμητικὰ ἀνεπαρκέστατες γιὰ μιὰ τόσο μεγάλη ἀποστολὴ ἔπαιξαν στὴ Ρωσία τὸ παιχνίδι ποῦ ὅσοι ἀποφάσισαν νὰ τὸ διευθύνουν δὲ φρόντισαν νὰ διαφωτίσουν γιὰ τὸ ἱστορικό του νόημα οὔτε τὴν κοινὴ γνώμη τῶν χωρῶν τους. Ὁ Τρότσκι εἶχε ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ βαφτίσει τὸ νέο ρωσικὸ στρατὸ — τὸν ἐρυθρὸ στρατὸ — στὴ δόξα, ἐνῶ οἱ μεγάλες δημοκρατίες τοῦ κόσμου (κι' αὐτὲς οἱ Ἠνωμένες Πολιτεῖες εἶχαν παρασυρθεῖ ἐπίσης στὸ λάθος) ἔκαναν μιὰν ἄκαρπη προσπάθεια καὶ ἀναγκάζονταν ἢ μιὰ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἄλλη ν' ἀποσύρουν τὰ ἐκστρατευτικά τους σώματα ἀφίνοντας ἔκθετους τοὺς Ρώσους ἀντεπαναστάτες. Μόνο ἡ Πολωνία καὶ ἡ Ρουμανία βγήκαν κερδισμένες ἀπὸ τὴν ὑπόθεση. Ἡ Πολωνία ὅμως τὸ χρωστάει αὐτὸ στὸ στρατηγὸ Πιλοσούνσκι καὶ στὴν ἴδια τῆς τὴ στρατιωτικὴ προσπάθεια, καθὼς καὶ στὴν εἰδικώτερη, κάπως ἀποφασιστικὴ συμπαράσταση τῆς Γαλλίας. Ὅσο γιὰ τὴ Ρουμανία, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Βεσσαραβίας στὰ ὄριά της δὲν ἦταν οὐσιαστικὸ κέρδος.

Ἡ ἀποτυχία τῶν δυτικῶν δημοκρατιῶν στὴ στρατιωτικὴ κατάπιξη τοῦ μπολσεβικισμοῦ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ καὶ στὸ ἀνεπίκαιρο τοῦ ἐγχειρήματος. Οἱ λαοὶ εἶχαν κουραστῆ ἀπὸ τὸν πόλεμο, εἶχαν τσακίσει. Στὴν Οὐγγαρία εἶχε ἐπικρατήσει, ἔστω παροδικά, ὁ κομμουνιστὴς Μπέλα Κούν. Στὴ Γερμανία, ὁ κομμουνισμὸς ἐπιχειροῦσε πραξικοπήματα γιὰ νὰ πάρει στὰ χέρια του τὴ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση καὶ νὰ τὴν κάνει δική του. Στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία εἶχαν ξεσπάσει ἀπεργίες ποῦ ἀπειλοῦσαν τὴν ἴδια τὴν κοινωνικὴ ὑπόσταση τῶν χωρῶν ποῦ εἶχαν βγεῖ νικητρίες ἀπὸ τὸν πόλεμο. Στὰ ἴδια τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματα ποῦ εἶχαν σταλεῖ στὴ Ρωσία — πρὸ πάντων στὰ γαλλικὰ πλοῖα ποῦ βρισκόνταν στὴν Ὀδησσὸ — εἶχε ἀρχίσει ὁ κομμουνισμὸς νὰ ὑπονομεύει τὴν πειθαρχία. Οἱ κυβερνήσεις τῶν νικητῶν τοῦ μεγάλου πολέμου εἶχαν χάσει τὸ ἠθικὸ τους κύρος

ἀπέναντι τῶν ἴδιων τῶν λαῶν τους. Χαρακτηριστικὸ ἦταν ὅτι δὲν τόλμησαν καὶ νὰ κηρύξουν τὸν πόλεμο κατὰ τῆς σοβιετικῆς Ρωσίας (ἔκαναν ἄλλωστε πῶς δὲν τὴν ἀναγνωρίζουν ὡς κράτος ὑπαρκτό), ἀλλὰ ἔστειλαν τὰ ἐκστρατευτικά τους σώματα μ' ἕναν τρόπο ἱστορικὰ ὑπονοούμενο, χωρὶς νὰ πάρουν τὸ μεγάλο θάρρος τῆς χτυπητῆς κ' ἐπίσημης ἱστορικῆς πρωτοβουλίας. Μὲ ἱστορικά, ὅμως, ὑπονοούμενα δὲν ἀντιμετωπίζονται μεγάλα γεγονότα. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ μπολσεβικισμοῦ στὴ Ρωσία ἦταν ἕνα μεγάλο συνταραχτικὸ γεγονός. Οἱ δημοκρατίες τὸ ἀντιμετώπισαν μὲ ἐνεργεῖες μικρές. Πολὺ προτιμότερη στὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἡ ἀπραξία ἀπὸ τὴ μικρὴ πράξη. Βάζοντας καὶ τὶς μικρὲς χώρες — ἀκόμα καὶ τὴν Ἑλλάδα — νὰ στείλουν ἐκστρατευτικά σώματα στὴ Ρωσία καὶ «συρράπτοντας» μιὰ δύναμη χωρὶς ὁμοιογένεια, χωρὶς ἐμπνευσμένη ἡγεσία, χωρὶς νὰ ὑπάρχει μάλιστα κ' ἡ πίστη στοὺς λαοὺς ποὺ στέκονταν πίσω ἀπὸ τὸ στρατό, μὲ τὸν τέτοιο πρόχειρο καὶ ἐπιπόλαιο τρόπο πῆγαν οἱ Κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δημοκρατιῶν νὰ ματαιώσουν τὸ φοβερώτερο φαινόμενο τοῦ αἰῶνα. Μιὰ καταπληκτικὴ ἄγνοια τῶν διαστάσεων τοῦ φαινομένου, μιὰ πρωτόφαντη ἱστορικὴ ἀγραμματοσύνη χαρακτήρισε τὴ σκέψη τῶν κυβερνήσεων ποὺ ἦταν ταγμένες στὶς μεγάλες δημοκρατίες, ὕστερ' ἀπὸ τὸν τρομερώτερο πόλεμο ποὺ εἶχε γίνει ὡς τότε στὸν κόσμον, νὰ ὀργανώσουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὴ μεταπολεμικὴ ζωὴ.

Οἱ δημοκρατίες, μὲ τὸ μεγάλο λάθος ποὺ ἔκαναν, ἔδωσαν τὸ δικαίωμα στὸν κομμουνιστὴ (ἀλλὰ καὶ στὸν ἀνίδεο παρατηρητὴ) νὰ παραλληλίσει τὴν ἀμελέτητη καὶ ἀσήμαντη στρατιωτικὴ τους ἀντενέργεια στὸ μπολσεβικισμό μὲ τὸ ἔτος 1792, δηλαδὴ μὲ τὴν ἐξίσου ἀσήμαντη στρατιωτικὴ ἀντενέργεια τῶν συνασπισμένων ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης κατὰ τῆς ἐπαναστατημένης Γαλλίας. Ὁ Γκαίτε καὶ ὁ Σατωμπριὰν πῆραν μέρος στὴν ἄδοξη αὐτὴ ἐπιχείρηση, ὁ δεύτερος μάλιστα ὡς νεαρὸς πολεμιστὴς στὴν ὑπηρεσία τῶν ἐξόριστων πριγκήπων τῆς Γαλλίας, ὡς ἕνας φτωχὸς κέμιγκρέ». Κ' οἱ δύο τους, ὁ ὑπουργὸς καὶ ὁ στρατιώτης, ποιητικὰ πνεύματα ἀπὸ τὰ πιὸ σπάνια, ἔγραψαν σημαντικὲς σελίδες γιὰ τὴν ἐπιχείρηση ἐκείνη. Τὰ συμπεράσματα καὶ τῶν δύο τους ἦταν γεμάτα ἱστορικὴ μελαγχολία. Καταδικάζοντας ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν ἀναρχία καὶ τὴν τρομοκρατία στὴ Γαλλία, καταδικάζουν, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Γκαίτε καὶ ὁ Σατωμπριὰν, καὶ

τὰ συμφέροντα πού γιὰ χατήρι τους στράφηκε ἡ Εὐρώπη ἐναντίον της. Οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δημοκρατιῶν στὰ 1918 κατέβασαν τὴ δημοκρατία στὸ ἱστορικὰ ἀνόητο ἐπίπεδο τῶν ἡγεμόνων πού ὀργάνωσαν τὴν ἀδοξὴ ἐκστρατεία τοῦ 1792. Στὴν ἱστορικὰ πιὸ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου δέχθηκε ἡ δημοκρατία τὴν πιὸ ταπεινωτικὴ τῆς μείωση. Ἡ δημοκρατία δὲν ἔπρεπε νάχει στὸ παθητικὸ τῆς ἓνα Βαλμύ.

Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1920, ὁ Λούδ Τζώρτζ, ὁ Μιλλερὰν καὶ ὁ Νίττι ἀποφασίζουν τὴ στροφή. Οἱ ἠθικὰ ἠττημένες δημοκρατίες ἀρχίζουν τὴν προσέγγιση μὲ τὸ κράτος τῶν μπολσεβίκων. Ὁ Ἐρριὸ σ' ἓνα ἄρθρο του νόμισε ὅτι αὐτὸ θ' ἀρκοῦσε γιὰ νὰ κάνει τοὺς μπολσεβίκους νὰ γίνουν δημοκρατικοί. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1922, στὶς Κάννες, ἀποφασίζει τὸ ὑπατο συμβούλιο τῶν συμμάχων νὰ προσκαλέσει τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση στὴ διάσκεψη τῆς Γένουας (Ἀπρίλιος - Μάϊος 1922) ὅπου εἶχε προσκληθεῖ καὶ ἡ Γερμανία. Σημεῖο τῶν καιρῶν : Τέσσερα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ πρόσωπα πού ἔλαβαν μέρος στὴ διάσκεψη ἐκείνη ἔπασαν θύματα τῆς βίας: ὁ Γερμανὸς Βάλτερ Ράτεναου, ὁ Ἕλλην Δημήτριος Γούναρης, ὁ Βούλγαρος Σταμπολίνσκυ καὶ ὁ Γάλλος Μπαρτοῦ. Μπροστὰ στοὺς καταδικασμένους σὲ βίαιο θάνατο ἡ μοῖρα ἔπαιζε τὸ παιχνίδι μιᾶς ἀμφίβολης διεθνοῦς ζωῆς. Κ' ἐνῶ οἱ ἀντιπρόσωποι τῶν μεγάλων Δημοκρατιῶν φαντάζονταν ὅτι τὰ λάθη δὲν πληρώνονται, τὶς ἴδιες ὥρες πού ἀνύποπτοι θαρροῦσαν πὼς διευθύνουν τὶς τύχες τοῦ κόσμου, ὁ Τσιτσέριν καὶ ὁ Ράτεναου ἔκαναν ἓναν περίπατο ὡς τὸ Ράπαλλο καὶ ξάφνιασαν τὸν κόσμο ὑπογράφοντας τὴ γερμανοσοβιετικὴ συνθήκη πού καθιέρωνε καὶ τὴν *de jure* ἀναγνώριση τῶν Σοβιέτ ἐκ μέρους τῆς Γερμανίας. Τότε, ἴσως, γιὰ πρώτη φορὰ θὰ σκέφθηκαν οἱ ἡγέτες τῶν μεγάλων δημοκρατιῶν καὶ τὸ λάθος πού ἔκαναν ἀπέναντι τῆς Γερμανίας.

4.— Τὸ λάθος αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα πού ἐγίναν ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ τὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον. Τὸ θίξαμε ἤδη στὸ τρίτο κεφάλαιο. Οἱ σύμμαχοι, παραμερίζοντας τὸν «ἰδεολόγο» Οὐίλσον, ἔβαλαν τὴ Γερμανία νὰ ὑπογράψει μιὰ συνθήκη εἰρήνης πού ἦταν ἠθικὰ μειωτικὴ, οἰκονομικὰ ἐξουθενωτικὴ (γι' αὐτὸ ὅμως κι' ἀνεφάρμοστη) καὶ συνυφασμένη, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μεριά, μὲ ἀνεπαρκέστατα μέσα καὶ μέτρα ἐλέγχου καὶ καταναγκασμοῦ, μὲ μιὰ γεωγραφικὰ περιορισμένη κατοχὴ. Οἱ ὀριστικὲς

έδαφικές απώλειες τῆς Γερμανίας ἦταν μεγάλες, προπάντων ἐκείνες ποὺ χρειάστηκαν γιὰ τὴ συγκρότηση ἑνὸς ἰσχυροῦ Πολωνικοῦ κράτους μετὰ μιὰ διέξοδο στὴ Βαλτική ποὺ ἔκοβε τὴ γεωγραφικὴ συνοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Πρωσσίας μετὰ τὴν κύρια ἔδαφικὴ μάζα τῆς Γερμανίας. Οἱ μεγάλες δημοκρατίες ἐμείωσαν ἔτσι ἠθικὰ ὅσο μπορούσαν περισσότερο τὴ Γερμανία, προκάλεσαν ἀμέσως τὴν πιὸ βαρεῖα ἀντίδραση ἑνὸς ἐξαιρετικὰ δυναμικοῦ καὶ βαθύτατα συναισθηματικοῦ λαοῦ ποὺ μ' ὅλες τὶς ἔδαφικὲς μεταβολὰς δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι καὶ στὰ νέα του σύνορα ὁ ἀριθμητικὰ πολυπληθέστερος (μετὰ τὴ Ρωσία) εὐρωπαϊκὸς λαός, ἐπιβάλλοντάς του καὶ ὡς οἰκονομικὲς ἐπανορθώσεις ἕνα τεράστιο ποσὸ ποὺ ἦταν λογικὰ ἀδύνατο νὰ πληρωθεῖ ἀπὸ τὴ Γερμανία χωρὶς νὰ πάψει νὰ ὑπάρχει ἡ οἰκονομία της. Μιὰ ὀλοκληρωτικὴ κατάρκτηση τῆς Γερμανίας θάταν μιὰ ἀπόφαση πολὺ λογικώτερη ἀπὸ τὴν ἀπόφαση ποὺ πάρθηκε. Δὲν εἶχαν περάσει δυὸ χρόνια ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιών καὶ οἱ δυὸ χώρες ποὺ εἶχαν νὰ εἰσπράξουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τοὺς Γερμανούς, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ἀγγλία, ἦρθαν σὲ ἀντίθεση πάνω στὸ πρόβλημα τῶν ἐπανορθώσεων. Ἡ Γερμανία ἔπρεπε νὰ πληρώσει, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1921, πέντε δισεκατομμύρια δολλάρια. Ὡστόσο, δὲ μπορούσε νὰ τὰ πληρώσει. Ἡ Γαλλία, προεξοφλώντας τὴν εἴσπραξη ποὺ εἶχε ὀρισθεῖ γιὰ τὸ Μάρτιο τοῦ 1921, εἶχε δανεισθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ της γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει τὶς καταστροφὲς τοῦ πολέμου. Ἡ Ἀγγλία, ἀντίθετα, ποὺ δὲν εἶχε ὑποστεί καταστροφές, ἔβλεπε τὸ ἐμπόριό της νὰ πέφτει (τὸ ἕνα τέταρτο τῶν προπολεμικῶν ἐξαγωγῶν της πήγαινε στὴ Γερμανία) καὶ εἶχε ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβει τὶς συναλλαγές της μετὰ μιὰν οἰκονομικὰ ἀνορθωμένη Γερμανία. Καὶ οἱ δυὸ σύμμαχοι εἶχαν δίκιο. Ἄδικο εἶχαν ὅταν πήραν τὶς ἀνεδαφικὲς ἀποφάσεις τοῦ 1919. Ὁ Πουανκαρέ, πρωθυπουργὸς ἀπὸ τὰ 1922, ἔπαιξε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1923 ἕνα δυναμικὸ παιχνίδι στὸ κενό. Παραβλέποντας τὴν ἀγγλικὴ ἀποψη (ἀλλὰ καὶ τὸ ζωτικὸ συμφέρον τῆς Ἀγγλίας) μπαίνει στὸ Ρούρ, στὴν πιὸ πλούσια βιομηχανικὴ περιοχὴ τῆς Γερμανίας. Ἡ ἀπάντηση τῶν Γερμανῶν ἦταν ἡ ἐξαπόλυση ἀπεργιῶν καὶ ταραχῶν. Καὶ ἡ ἀκόμα βαρύτερη ἀπάντηση ἦταν ἡ ἐκμηδένιση τοῦ μάρκου. Ἄν δὲν ἔπαιρναν οἱ Ἀμερικανοὶ τὴν πρωτοβουλία στὸ ζήτημα τῶν ἐπανορθώσεων καὶ ἂν δὲ γινόταν στὰ τέλη τοῦ 1924 ὑπουργὸς τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Γερμανίας ὁ Γουσταύος

Στρέζεμαν, τὸ χάος θὰ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τότε, ὄχι μόνο τὴ Γερμανία, ἀλλὰ καὶ τοὺς συμμάχους, σ' ἓνα δραματικὸ ἀδιέξοδο. Πῶς ἀντιμετωπίστηκε ὁμοῦς τὸ χάος καὶ σώθηκε ἡ γερμανικὴ οἰκονομία; Μὲ ἀλλεπάλληλες πιά ὑποχωρήσεις τῶν νικητῶν στὸ οἰκονομικὸ καὶ στὸ πολιτικὸ πεδίο. Ἡ Γερμανία γίνεται στὰ 1926 μέλος τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν, γίνεται μάλιστα μόνιμο μέλος τοῦ συμβουλίου της, καὶ ὁ Στρέζεμαν πῆρε πρωτοβουλίες στὴ διεθνή πολιτική, Σ' αὐτὸ τὸν βόηθησαν πιά ὄχι μόνον οἱ Ἄγγλοι ποὺ ἀπὸ τὰ 1924, μετὸν ἐργατικὸ Μάκ - Ντόναλντ ὡς πρωθυπουργό, χάραξαν καθαρὰ τὴ συμφιλίωτικὴ γραμμὴ, ἀλλὰ καὶ οἱ Γάλλοι μετὸν Μπριάν. Ὅλα, ὅμως, αὐτὰ ἤρθαν ἀργότερα ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε. Ὁ Χίτλερ ἔκανε ἤδη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1923 τὸ πρῶτο του πραξικόπημα στὸ Μόναχο. Καὶ στὰ 1925, οἱ Γερμανοὶ ἔκαναν πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τὸν ἔνδοξο στρατάρχη Χίντενμπουργκ. Τὸ πνεῦμα τῆς Βαϊμάρης εἶχε οὐσιαστικὰ διαλυθεῖ. Ἀπὸ τὴ στιγμή ἐκείνη οἱ πραγματικὲς δυνάμεις στὴ Γερμανία ἦταν ὁ ξαναγεννημένος ἐθνικισμὸς καὶ ὁ κομμουνισμὸς. Καὶ τὶς δυὸ αὐτὲς δυνάμεις τὶς τόνωσαν ἔμμεσα μετὰ τὰ λάθη, τὶς ἀσυνέπειες καὶ τὴ μικρὴ πολιτικὴ τους οἱ νικητρίες δημοκρατίες. Τὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα καὶ τὸ καθολικὸ κέντρο εἶχαν πέσει στὴ συνείδηση τῶν Γερμανῶν ἀφότου ἀναγκάστηκαν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1919, νὰ ἐπικυρώσουν στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῆς Βαϊμάρης (μαλονότι ὁ πρωθυπουργὸς Σάϊντεμαν, σοσιαλδημοκράτης ὁ ἴδιος, διαφωνώντας, παραιτήθηκε) τὴ συνθήκη τῶν Βερσαλλιών. Ἐνας μεγάλος λαὸς ἢ πρέπει ν' ἀναγνωρίζεται ὡς μεγάλος κι' ὅταν συμβεῖ νὰ νικηθεῖ ἢ πρέπει νὰ συντρίβεται. Ἄν τὸ δεύτερο εἶναι ἀδύνατο, τότε εἶναι ἀπαραίτητο τὸ πρῶτο. Ὁ μέσος δρόμος ἀνάμεσα στὰ δυὸ εἶναι μικρὴ πολιτικὴ.

5. — Μικρὴ πολιτικὴ γεμάτη λάθη ἦταν κ' ἐκείνη ποὺ ἀκολούθησαν οἱ μεγάλες δυτικὲς δημοκρατίες καὶ στὴ διαχείριση τῆς ζωῆς τοῦ νέου «παγκόσμιου» ὀργανισμοῦ τῆς Γενεύης. Ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν ποὺ τὴν ἴδρυσή της ὡς πολιτικὸ αἶτημα τὴ διακήρυξε ὁ Οὐίλσον, εἶναι μιὰ ἰδέα παλιὰ ποὺ πέρασε ἀπὸ πολλὰ στάδια θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν. Φιλόσοφοι καὶ πολιτικοὶ τὴν εἶχαν ὄνειρευθεῖ: πρακτικώτερα μάλιστα οἱ φιλόσοφοι (ὁ Λαϊμπνιτς καὶ ὁ Κάντ), θεωρητικώτερα οἱ πολιτικοί. Ὁ Οὐίλσον καὶ ὁ Γιάν Σμάτς πίστεψαν μετὰ ἀληθινὸ ἱστορικὸ πάθος στὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν. Λίγες ὅμως ἀπὸ τὶς ἰδέες τους

βρήκαν τὴν ἐνσάρκωσιν τοὺς στὸν ὄργανισμό τῆς Γενεύης. Οἱ Ἕνωμένες Πολιτεῖες, ἄλλωστε, ἔμειναν στὸ τέλος ἔξω ἀπὸ τὸν ὄργανισμό. Καὶ μόνο αὐτὴ ἡ ἀπουσία ἦταν ἄρκετὴ γιὰ νὰ μειώσῃ στὸ ἐλάχιστο τὴν ἰκανότητα τοῦ ὄργανισμοῦ ν' ἀνταποκριθεῖ στὸ σκοπὸ του.

Σ' ὅλα τὰ ἔργα τοῦ ἐκείνου ποὺ ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη μπαίνουν σὲ δευτέρη γραμμὴ, ὁ ὄργανισμὸς τῆς Γενεύης κατάφερε ν' ἀποδώσῃ. Σ' ὅλα, ἀντίθετα, ἐκείνου ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴν ὀργάνωσιν τῆς εἰρήνης, μὲ τὴν πολιτικὴ ἐπιβολὴ τοῦ ὄργανισμοῦ ἐπ' αὐτοὺς τοὺς ἰσχυροὺς, ἡ ἀπόδοσις ἦταν μηδαμινή. Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς της, ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν φάνηκε πὼς ἦταν ἰκανὴ ν' ἀντιμετωπίζῃ καὶ διαφορὰς μεταξὺ κρατῶν ποὺ δίχως τὴν παρέμβασίν της θὰ ὀδηγοῦσαν ἴσως σὲ πόλεμον ἢ σὲ μεγάλας ἀνωμαλίας. Τὸ φαινόμενο, ὅμως, ἦταν παραπλανητικόν. Τὰ κράτη ποὺ δέχθησαν ἢ ἀναγκάστηκαν νὰ δεχθῶν τὴν παρέμβασίν της (μιὰ παρέμβασις ἄλλωστε ποὺ δὲν ἦταν βασιμμένη πάντοτε στὸ πνεῦμα τῆς δικαιοσύνης) ἦταν μικρά. Ἡ παρέμβασις ἦταν, λοιπόν, εὐκόλη. Οἱ διαφορὰς ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Βουλγαρία, ἀνάμεσα στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ στὴν Ἀλβανία ἢ ἀνάμεσα στὴ Σουηδία καὶ στὴ Φιλλανδία ἦταν ἀφορμὰς γιὰ νὰ δείξῃ κ' ἓνας ἀδύνατος ὄργανισμὸς τὴ δύναμίν του. Ὅταν, ὅμως, ἦρθαν οἱ δύσκολες ὥρες, ἡ ἀδυναμία τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἀποκαλύφθηκε μ' ἓναν τρόπο ἀπόλυτον. Καὶ ἀποκαλύφθηκε, οὐσιαστικῶς, ὅχι ἡ ἀδυναμία τοῦ ὄργανισμοῦ τῆς Γενεύης, ποὺ ἦταν μονάχα ἓνα νομικὸ πλαίσιον, ἀλλὰ ἡ ἀδυναμία τῶν μεγάλων δυτικῶν δημοκρατιῶν ποὺ δὲ θέλησαν νὰ δείξουν δύναμιν, δὲ θέλησαν νάβω ἰσχυρές. Κ' οἱ εὐκαιρίες νὰ δείξουν δύναμιν, ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1930, ἦταν πολλές: κατάληψιν τῆς Μαντζουρίας καὶ τῆς βόρειας Κίνας ἀπὸ τοὺς Ἰάπωνες, ἀπρόκλητος πόλεμος τῆς Ἰταλίας κατὰ τῆς Ἀθῆσσυνας, φανερὴ ἐπέμβασις τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Μουσσολίνι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τῆς Μόσχας, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸν ἐμφύλιον πόλεμον τῆς Ἰσπανίας, κατάληψιν τῆς Αὐστρίας ἀπὸ τὸν Χίτλερ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Ἰαπωνία, ἀφοῦ πραγματοποιοῖ τὸ πραξικόπημά της στὴν Μαντζουρία, δὲ χρειάστηκε, γιὰ νὰ τακτοποιήσῃ ὀριστικῶς τὴ θέσιν της, παρὰ ν' ἀποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν (ὅπως ἔκανε στὰ 1933), ὁ ὄργανισμὸς τῆς Γενεύης καὶ οἱ μεγάλας δυτικὲς δημοκρατίες εἶχαν ἀναγνωρίσει τὴν ἥττάν τους.

δ. — Τὴν ἦττα τοὺς οἱ εὐρωπαϊκῆς δυτικῆς δημοκρατίες τὴν εἶχαν ἀναγνωρίσει καὶ ἐσωτερικά. Ὁλόκληρη, μάλιστα, ἡ ἐξωτερικὴ τοὺς πολιτικὴ ἦταν συνάρτηση τῆς ἐσωτερικῆς ἀδυναμίας τοὺς. Στὰ εἴκοσι χρόνια ποὺ χωρίζουν μεταξύ τοὺς δυὸ παγκόσμιους πολέμους, οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἦταν κυβερνήσεις δημοκρατιῶν ποὺ πῆγαιναν σὲ ἀποσύνθεση. Ἡ δημοκρατία ὡς κράτος ὑποχωροῦσε ἀδιάκοπα στὴ δημοκρατία ὡς κοινωνία. Ἡ δημοκρατία, ὅμως, πρέπει νὰ ναι καὶ κράτος, ὄχι μόνο κοινωνία. Σ' αὐτὲς τὶς δυὸ φράσεις βρίσκεται ὀλόκληρο τὸ πρόβλημα.

Ὅταν, στὸ 10' αἰῶνα, ἄρχισαν νὰ ἐδραιώνονται οἱ δημοκρατίες, φυσικὸ ἦταν νὰ πέσει τὸ κύριο βᾶρος στὴ δημοκρατία ὡς κοινωνία. Τὸ κράτος ἔπρεπε ν' ἀδυνατίσει. Εἶχε καταντήσει πολὺ ἰσχυρό, τουλάχιστον στὸν τύπο καὶ στὴ νομικὴ μορφή του. Ἡ κοινωνία ἔπρεπε νὰ χειραφετηθεῖ ὅσο μπορούσε περισσότερο ἀπὸ τὸ κράτος. Οἱ πῖο πολλοὶ θεώρησαν μάλιστα ὅτι σ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ δημοκρατία. Τὸ ἀπαιτοῦσε ἄλλωστε κι' ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς ποὺ εἶχε τότε τὸ λόγο του. Τὸ κράτος ἔπρεπε νὰ γίνεи ὅσο μπορούσε λιγότερο «κράτος», ἔπρεπε νὰ γίνεи, στὴ σχέση του εἰδικὰ πρὸς τὴν ἐθνικὴ του κοινωνία, παθητικὸ, οὐδέτερο, ἄψυχο.

Οἱ ἐποχές, ὅμως, ἄλλαξαν. Ἄλλαξαν, χωρὶς νὰ θελήσουν νὰ τὸ καταλάβουν ἢ χωρὶς νὰ τολμήσουν νὰ ἀξιοποιήσουν τὴ γνώση τοὺς οἱ κυβερνήσεις τῶν μεγάλων δυτικῶν δημοκρατιῶν. Στὸν 19' αἰῶνα — καὶ μάλιστα προπάντων ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1918 — ἔπρεπε ἡ δημοκρατία ποὺ εἶχε γίνεи κοινωνία νὰ γίνεи καὶ κράτος. Τὸ κύριο βᾶρος ἔπρεπε νὰ πέσει τώρα στὴ δημοκρατία ὡς κράτος. Ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς ποὺ φυσικὰ ποτὲ δὲν ἦταν ἀπόλυτος εἶχε ξεπερασθεῖ. Εἶχε ἀρχίσει μάλιστα νὰ ξεπερνιέται ἀπὸ τὰ 1880, ὅταν ὁ καπιταλισμὸς — μὲ σύμβολο καὶ μεγάλο πρωτοπόρο του στὴ νέα του φάση τὸν Τζὼν Ρόκφελλερ ποὺ ὁ Μπέρτραντ Ράσσελ τὸν βλέπει, μαζί μὲ τὸν Μπίσμαρκ, ὡς τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δυὸ ἄνδρες ποὺ ἔπαιξαν τὸ σπουδαιότερο ρόλο «στὴ δημιουργία τοῦ μοντέρνου κόσμου» — μπήκε στὸ στάδιο τῶν οἰκονομικῶν μονοπωλίων. Αὐτὸ δὲν ἔγινε, τότε, μὲ καμιὰ κρατικὴ προστασία. Ἐγίνε αὐτόματα, δυναμικά. Κι' ἂν ξεπεράστηκε σὲ πολλὰς μορφές του ὁ οἰκονομικὸς φιλελευθερισμὸς, ξεπεράστηκε κάπως καὶ τὸ ἀδύνατο ἄτομο μὲς

στην κοινωνία. Όπως συνασπίστηκε το κεφάλαιο, συνασπίστηκαν και οι εργάτες. Η Γαλλική Έπανάσταση είχε χαρακτηρίσει ως ασυμβίβαστους με τη δημοκρατία τους επαγγελματικούς συνασπισμούς. Η δημοκρατία, στον Κ' αιώνα, χωρίς ή ίδια να οργανωθεί σε κράτος ισχυρό, άφισε τους οικονομικούς (κεφαλαιοκρατικούς) συνασπισμούς ή τους επαγγελματικούς συνασπισμούς των ασθενέστερων τάξεων να δυναμώσουν τόσο που κι αυτή η δημοκρατία ως κοινωνία έγινε ένα παράδοξο κατασκευάσμα. Πολλά μικρά κράτη, όπου οι τυχοδιωκτισμοί ήταν εύκοιοι, καταλήξανε στη λύση που δεν είναι λύση: στην κατάργηση και της τυπικής δημοκρατίας, χωρίς βέβαια ολοκληρωτισμούς και φασισμούς, αλλά με τη γνωστή παλιά μορφή της πολιτικής ή στρατιωτικής δικτατορίας. Οι δυο μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες που δε μπορούσαν βέβαια να καταλήξουν σε τέτοιες «λύσεις», έμειναν παθητικές. Ένώ το χρέος τους και η ιστορική τους αποστολή ήταν να κάνουν την ίδια τη δημοκρατία κράτος — κράτος που ν' ανταποκρίνεται στην ιστορική έπιταγή της ώρας —, άφισαν και τη δημοκρατία ως κοινωνία να χαλάσει και ν' αποσυντεθεί. Ο κομμουνισμός, έμπνευσμένος πιά από το καθαρά αντιδημοκρατικό και μάλιστα «ολοκληρωτικό» υπόδειγμα και δόγμα της Μόσχας, δρούσε (αυτό ισχύει προπάντων για τη Γαλλία) με τη βιαιότητα ενός επαναστατικού κινήματος, ενώ η δημοκρατία, αγνοώντας το ίδιο της το νόημα, ζητούσε να συμβιβασθεί μαζί του. Όταν το διαπίστωσε αυτό όριστικά ο Στάλιν, έδωσε τη νέα γραμμή στα κομμουνιστικά κόμματα των δημοκρατιών και τάβαλε να κάνουν κι αυτά πως συμβιβάζονται με τον συμβατικό κοινοβουλευτισμό μπαίνοντας σε «λαϊκά μέτωπα». Στο μεταξύ, ή οικονομία των δημοκρατιών αδυνάτιζε, οι ώρες εργασίας (όταν ο Χίτλερ και ο Στάλιν είχαν κηρύξει το συναγερμό της εργασίας και της παραγωγής, ο πρώτος με μεγάλη έπιτυχία, ο δεύτερος με πολύ μικρότερη) έπεφταν σ' επίπεδα που ύπονόμευαν την ύπόσταση της έθνικής οικονομίας, οι στρατιωτικές προπαρασκευές είχαν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί και ή κοινοβουλευτική ζωή είχε μεταβληθεί σ' έναν ουσιαστικά άσημαντο παράγοντα της ιστορίας. Η ιστορία κυλούσε κάτω από τα πόδια ή πάνω από το κεφάλια των βουλευτών, των αντιπροσώπων του λαού.

Στο καλογραμμένο βιβλίο του «Σκέψεις πάνω στην έπο-

νάσταση του καιρού μας», ο "Άγγλος σοσιαλιστής Χάρολντ Λάσκι κάνει επίσης τη διαπίστωση ότι οι δημοκρατίες, στα είκοσι χρόνια που χωρίζουν μεταξύ τους τους δυο μεγάλους πολέμους, παρουσίασαν ένα θέαμα που δεν ήταν διόλου ικανοποιητικό. Πολλές από τις παρατηρήσεις του πάνω στο θέμα τούτο είναι σωστές. Ωστόσο, η βασική του γραμμή δεν περνάει από την καρδιά του προβλήματος. Τα άστοχήματα και τα λάθη των δημοκρατιών νομίζει ότι μπορεί να τ' αποδώσει στη φοβία που είχε εμπνεύσει στους ηγέτες των δημοκρατιών ο κομμουνισμός. Ωστόσο, κι' ο ίδιος ο Λάσκι είναι κυριευμένος από τη φοβία του φασισμού. Όπως θεωρεί ο Λάσκι πολλούς από τους ηγέτες των δημοκρατιών συνοδοιπόρους του φασισμού, έτσι θα μπορούσε να σταθεί και ο ισχυρισμός ότι ο ίδιος ο Λάσκι είναι συνοδοιπόρος (χωρίς να τὸ θέλει και χωρίς να τὸ νιώθει) του κομμουνισμού. Μπορεί, ίσως, κάμποσοι από τους ηγέτες των δημοκρατιών να είχαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1939 μιὰ τάση πρὸς τὸ φασισμό, τὸ λάθος τους ὅμως δὲν εἶναι μόνον ὅτι εἶχαν τὴν τάση αὐτὴ (μιὰ τάση πού δὲ μπόρεσαν ἄλλωστε ἢ δὲ θέλησαν νὰ τὴν ἐνσαρκώσουν σὲ ἱστορικές πράξεις και πού μόνον ὁ Λαβὰλ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὴν ἐκδηλώσει ἔμπρακτα), ἀλλὰ τὸ λάθος τους εἶναι ἐπίσης ὅτι, κι' ἂν εἶδαν τὸν κομμουνιστικὸ κίνδυνο, ἀρκέστηκαν ἄλλοι σὲ θεωρητικούς ἢ ψυχικούς φασιστικούς πειρασμούς και ἄλλοι, οἱ περισσότεροι, σὲ καθαρὴ παθητικότητα, νομίζοντας ὅτι μπορεί νὰ συμβιβασθεῖ ἡ δημοκρατία μὲ τὸν κομμουνισμό, δηλαδή μὲ τὸ κίνημα πού εἶναι στὸν ὀλοκληρωτισμὸ του ὀλοκληρωτικώτερο κι' ἀπὸ τὸν πιὸ ὀργανωμένο φασισμό. Δὲ βρέθηκαν, μ' ἄλλα λόγια, πολιτικοὶ πού νὰ ξανακάνουν τὴ δημοκρατία κίνημα μαχητικὸ και νὰ τὴν κάνουν ν' ἀντεπιτεθεῖ μὲ τρόπο ἐνεργητικὸ στοὺς κομμουνισμούς και στοὺς φασισμούς, σὲ κάθε κίνηση πού ἐπιδιώκει τὴν ὀλοκληρωτικὴ ὑποδούλωση τοῦ ἀνθρώπου. Τὴ δημοκρατία δὲν τὴν ἀδυνάτισε ἢ ὑπαρξὴ πολιτικῶν πού θαύμαζαν μέσα τους, χωρίς νὰ τὸ λένε, τὸ φασισμό ἢ και πού ἔφταναν κι' ὡς τὸ σημεῖο νὰ ἐπαινοῦν φανερά, ὅπως τῶκανε ὁ Λούδ Τζώρτζ, τὸ φασιστικὸ κράτος τοῦ Μουσολίνι. Τὴ δημοκρατία τὴν ἀδυνάτισε ἢ ἔλλειψε ἀνδρῶν πού ἀδιαφορώντας ἂν ὁ κομμουνισμὸς θὰ τοὺς ἔλεγε «φασίστες» θὰ ἔπαιρναν, χωρίς νάναί διόλου «φασίστες», μισώντας μάλιστα ἀπόλυτα και γνήσια κάθε ὀλοκληρωτισμὸ, τὴν ἱστορικὴ πρῶ-

τοβουλία νὰ ὑπερασπισθῶν τῆ δημοκρατία ἀπέναντι ἐχθρῶν καὶ φίλων (δηλαδὴ καὶ τῶν κακομαθημένων ὁπαδῶν τῆς), νὰ κηρύξουν ξανά τῆ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση στὸν Κ' αἰῶνα. Ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι συνυφασμένη μ' ἓνα ὀρισμένο κοινωνικὸ καθεστῶς. Ἄν ἦταν συνυφασμένη μόνο μὲ τὸ ἀστικὸ (καὶ εἰδικώτερα: τὸ κεφαλαιοκρατικὸ) σύστημα, ἡ δημοκρατικὴ ἐπανάσταση δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ παρὰ μόνο μιὰ φορὰ στὴν ἱστορία. Ἡ δημοκρατία, ὅμως, εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἴδια τὴν ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐλεύθερου ἀνθρώπου μέσα σ' ὁποιοδήποτε κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ καθεστῶς. Γι' αὐτὸ κ' ἡ ἐπανάσταση τῆς δημοκρατίας ἔγινε ἀμέτρητες φορὲς στὸ παρελθόν (ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη, ἴσως μάλιστα καὶ πρὶν ἀπ' αὐτὸν) καὶ θὰ γίνῃ ἀμέτρητες φορὲς στὸ μέλλον. Ὁ ἴδιος ὁ κομμουνισμὸς εἶναι ἐκτεθειμένος στὴν ἐπανάσταση τῆς δημοκρατίας (καὶ πέρασε ἤδη στὰ τριάντα τελευταῖα χρόνια ἀπὸ ἔντονους δημοκρατικοὺς σπασμούς) καὶ θὰ ὑποκύβῃ μιὰ μέρα ὀριστικὰ σὲ μιὰν ἔστω «κομμουνιστικὴ» δημοκρατικὴ κίνηση, ἂν δὲν ἔχει φυσικὰ ὑποκύβῃ προηγουμένως ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος στὸ ἀπόλυτο χάος τῆς ἠθικῆς βαρβαρότητας.

Ἡ δημοκρατία, ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1918, ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνῃ προπάντων «κράτος», κράτος ποῦ θὰ χτυποῦσε τοὺς ἐχθροὺς του (ἐπαναστατώντας τὸ ἴδιο πρὶν ἐπαναστατήσουν ἢ τὸ ὑπονομεύσουν ἐκεῖνοι) καὶ ἀντιμετωπίζοντας μὲ ἐπαναστατικὸ δημοκρατικὸ πάθος τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀναρχία, δηλαδὴ καταργώντας τὴν οἰκονομικὴ δύναμη τῶν ἰσχυρῶν καὶ περιστέλλοντας ὕστερα τὴν κοινωνικὴ δύναμη τῶν συνασπισμένων ἀδυνάτων. Ἄν, βέβαια, δὲν ἔγινε ὅ,τι ἔπρεπε νὰ γίνῃ, ἡ παράλειψη αὐτὴ δὲ μπορεῖ ν' ἀποδοθεῖ μόνο στὴν ἄλλειψη τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν ποῦ θάπαιρναν μιὰ τέτοια μεγάλη εὐθύνη ἐπάνω τους, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀποδοθεῖ ἄλλο τόσο σὲ πλῆθος ἀντίξοες ἀντικειμενικὲς περιστάσεις. Τὸ ἀδυνατίσμα τῶν δημοκρατιῶν δὲν ἦταν μόνο λάθος ἦταν καὶ μοῖρα ἢ, ἂν θέλετε, καὶ ἱστορικὴ ἀνάγκη. Ἐπρεπε — γιὰ λόγους ποῦ συνδέονται μὲ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας καὶ μὲ τὶς ἠθικὰς καὶ ψυχολογικὰς συγχύσεις ποῦ προκάλεσε ἡ πρόοδος αὐτὴ — ν' ἀδυνατίσει ὅσο ἀδυνατίσει ἡ δημοκρατία, ν' ἀπαρνηθεῖ σχεδὸν τὸν ἑαυτὸ τῆς, γιὰ νὰ φανεῖ ἀκόμα πιὸ καθαρὰ ὁ κίνδυνος, γιὰ νὰ τὸν δοῦν ὄχι μόνο ἐκεῖνοι ποῦ ἡγοῦνται πολιτικὰ ἢ πνευματικὰ, ἀλλὰ καὶ οἱ πολλοί. Ἐπρεπε

νά τρομάξει ὁ ἄνθρωπος — νά τόν τρομάξει ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός του — γιά νά σημειωθεῖ ἡ ἀντίδραση στόν κίνδυνο. Αὐτό ἄρχισε νά γίνεται μόνον ὕστερα κι' ἀπό τὸ δεύτερο παγκόσμιον πόλεμο. Ἡ ἀνθρωπότητα πληρώνει πολὺ ἀκριβὰ τὴν ἀλήθεια.

7. — "Ἐνα μεγάλο λάθος τοῦ Χάρολτ Λάσκι εἶναι ὅτι ἔκρινε καὶ τὴν Ἀμερικὴν μὲ τὰ μέτρα πού χρησιμοποίησε γιά νά κρίνει τὴν Εὐρώπην. Τῆ δημοκρατία καὶ τὴν κοινωνία στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τίς εἶδε ὅπως εἶχαν συνηθίσει τὰ μάτια του νά βλέπουν τὴ δημοκρατία καὶ τὴν κοινωνία τῆς Εὐρώπης. Πολλές φορές τὰ μάτια μας προεκτείνονται στὴν πραγματικότητα μ' ἓναν τρόπο πού δὲν ἐπιτρέπει στὴν πραγματικότητα νά παροδοθεῖ ἐκείνη στὴν ὄρασή μας.

Κρίνοντας ὁ Χάρολτ Λάσκι τὰ μέτρα πού ἔλαβε ὁ Φραγκλίνος Ρουζβελτ, ἀπὸ τὰ 1932 ὡς τὰ 1940, βλέπει μόνον τὴν ἐπιφάνεια, καὶ λέει πὼς τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτὰ ἀνήκουν στὸν τύπο τῶν μέτρων ἐκείνων πού εἶχε λάβει τὸ φιλελεύθερο κόμμα, ὅταν ἐκυβέρνησε τὴν Ἀγγλία ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1906. Ἡ παρατήρηση φαίνεται, βέβαια, σωστή. Κοινωνικὲς ἀσφαλίσεις, κρατικὴ μέριμνα γιά τοὺς ἀνεργούς, κρατικὸ πρόγραμμα γιά τὴ στέγασιν, ἐδραίωσιν τοῦ δικαιώματος τῶν ἐργατικῶν σωματείων νά διαπραγματεύονται συλλογικὰ τοὺς ὅρους ἐργασίας τῶν ἐργαζομένων, ὁμοσπονδιακὸς ἔλεγχος στὶς ἐπιχειρήσεις κοινῆς ὠφελείας, αὐτὰ ὅλα πού εἰδικώτερα ἀναφέρει ὁ Λάσκι μοιάζουν πραγματικὰ σὰ μιὰ καθυστερημένη ἀντιγραφή εὐρωπαϊκῶν μέτρων. Ὁ Λάσκι θέλει νά μᾶς πεῖ ὅτι οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἦταν ἀπλούστατα καθυστερημένες σὲ ὅλα, καὶ ὅτι περνοῦν τώρα καὶ θὰ περάσουν ἀκόμα αὔριο ἀπὸ τὰ στάδια πού χαρακτηρίσαν τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξιν, καθὼς καὶ τὴ σχέση κράτους καὶ κοινωνίας, στὴν Εὐρώπην. Ἡ σκέψιν αὐτὴ εἶναι σχηματικὴ. Τὰ συγκεκριμένα μέτρα πού ἔλαβε ἡ κυβέρνησις τοῦ Ρουζβελτ δὲ φτάνουν γιά νά δώσουν τὸ δικαίωμα τῆς κριτικῆς καὶ τῶν συγκρίσεων.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, καὶ στὰ συγκεκριμένα μέτρα πρέπει νά προσθέσουμε καὶ ἄλλα πού ἦταν τὴν ὥρην ἐκείνην, ὅπως πάρθηκαν ὅλα μαζί, σημαντικώτατα. Ἡ συγκέντρωσις τοῦ χρυσοῦ στὰ χέρια τοῦ κράτους καὶ ἡ ἀναγωγὴ τοῦ δολλαρίου σὲ διευθυνόμενον νόμισμα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτά. Ἡ δυσχέρασις τῶν ἐπενδύσεων σὲ μετοχὰς γιά νά ἐνισχυθοῦν οἱ καταθέσεις στὶς τράπεζες ἦταν ἄλλο. Ὁ ἔλεγχος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πάνω στὶς τρά-